

Ankara 2001, s. 21-46; Mustafa Akdağ, "Türkiye Tarihinde İctimai Buhranlar Serisinden: Medreseli İsyancılar", *İFM*, XI/1-4 (1950), s. 361-387; Turan Gökçe, "934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilayeti Medreseleri ve Müderrisleri", *TİD*, sy. 11 (1996), s. 163-175; Zeki Salih Zengin, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlılar'da Medreselerin İslahı Çalışmaları", *Diyanet İlmî Dergi*, XXXIV/2, Ankara 1998, s. 43-52; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1916-1965)", *TTK Belleten*, LXIV/240 (2001), s. 541-582; a.mlf., "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu", a.e., LXVI/247 (2002), s. 849-904.



MEHMET İPŞİRLİ

Hint Alt Kıtasında Medrese. Bu bölgede eğitim kurumlarına medresenin yanı sıra câmia, dârülulûm, dersgâh, dâr, mekteb, kalıc gibi adlar da verilmiştir. Genellikle küçük eğitim kurumlarına medrese, farklı ilim dallarında eğitim veren büyük kurumlara câmia ve dârülulûm denilmekte, dersgâh ise daha küçük medreseler için kullanılmaktadır.

Hint alt kıtasındaki medreselerin tarihi dört döneme ayrılarak incelenebilir. Birinci dönem ilk fetihlerden Gazneliler'in bölgeye hâkim olmasına kadar geçen süreyi (711-986), ikinci dönem Gazneliler'den başlayıp XIX. yüzyılın ortalarına kadar olan çok geniş bir zaman dilimini, üçüncü dönem bölgenin İngiliz yönetiminde bulunduğu 1858-1947 yılları arasını, son dönem de 1947'den günümüze kadar devam eden zamanı kapsar.

İslâmiyet'in Hindistan'a girişiyle birlikte İslâm toplumunun Suffe tarzı eğitim metodu buralara taşındı. Camilerde kurulan ders halkalarında bir yandan genç nesillere dinî ilimler okutulurken bir yandan da başka dinlere mensup yerli halka İslâmiyet öğretiliyordu. Bu devirde ilimler daha tam olarak ayrılmadığı için eğitimin merkezinde hadis bulunmaktaydı. Diğer taraftan yerli halk İslâm'ı öğrenirken Araplar da burada karşılaştıkları matematik ve diğer bilimlere dair eserleri Arapça'ya çevirerek bilimsel alt yapıyı kurmuşlardır (tercüme faaliyetleri için bk. Aziz Ahmed, *Hindistan'da İslâm Kültürü Çalışmaları*, s. 153-157). Bu dönemde bölgede müstakil medreselerin varlığın söz etmek mümkün değildir.

İkinci dönemin başlangıcını oluşturan Gazneliler devrinde Sultan Mesud zamanında Lahor'a gelen hadis ve tefsir âlimi Şeyh Muhammed İsmâil Lâhûrî vefatına (448/1056) kadar burada ders vermiş ve öğrenci yetiştirmiştir. Tasavvuf klasiklelerinden *Keşfü'l-mahcûb*'un yazarı Hüc-

vîrî, Sultan Mesud'un saltanatının son yıllarında Lahor'a gelmiş ve burada vefat etmiştir. Bölgenin en büyük tarikatı olan Çiştiyye de bu dönemde yapılanmıştır. Gurlular, bölgede Gazneliler zamanında başlayan düzenli medrese eğitimini yaygınlaştırarak daha sistemli hale getirdiler. 1192 yılında Ecmîr'i fetheden Muizzüddin Gûrî'nin burada yaptırdığı medreseler haklarında kesin bilgi bulunan en eski eğitim kurumlarıdır. Muhammed Bahtiyâr Halacî de Bengal ve Bihâr'ı fethedip buralarda çok sayıda medrese inşa ettirmiştir.

Delhi Sultanlığı'nın temellerini atan Kutbüddin Aybeg medreselerin yaygınlaşmasına önem verdi. Vali Nâsirüddin Kabâce'nin Mûltan'da yaptırdığı Kubbetü'l-İslâm adlı medresede Çişti şeyhi Feridüddin Mes'ûd (Genc-i Şeker) fıkıh okudu. Delhi ve Bedâûn'daki Medrese-i Muizzi'ler, Şemseddin İltutmış tarafından Gurlu Hükümdarı Muizzüddin Muhammed'in hâtırasına yaptırıldı. Ayrıca Fîrûzî (1227) ve Nâsiriyye (Delhi 1237) medreseleri yine Şemseddin İltutmış'ın yaptırdığı diğer önemli eğitim kurumlarıdır. *Meşâriku'l-envârî'n-nebeviyye* müellifi Râdiyyüddin es-Sâgânî bu devirde yetişen meşhur bir hadis âlimidir. Delhi Sultanı I. Nâsirüddin Mahmud Şah zamanında Calender'de içinde bayram namazlarının da kılındığı büyük bir medrese yaptırıldı. XIII. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan, Horasan ve Bağdat çevresinde Moğollar'dan kaçan âlimlerin Hindistan'a sığınmasının ardından din eğitiminde büyük mesafeler alındı. Aynı gelişme tıp, mimari ve sanat alanlarında da görüldü. Delhi Halacileri döneminde (1290-1321) elli beş kadar âlimin bölgedeki medreselerde hocalık yaptığı bilinmektedir. Bu devirde yaşayan Çişti şeyhi Nizâmeddin Evliyâ dinî ilimlerin öğretilmesini teşvik etmekteydi. Onun, müridleri için Kur'an tercümesi ve fıkıh dersi de ihtiva eden bir yıllık eğitim müfredatı hazırlattığından söz edilmektedir. Bu dönemde Delhi ilim ve eğitimde Kahire, Şam ve İsfahan ayarında bir şehir haline geldi.

Tuğluklular'dan Fîrûz Şah, 1352 yılında Delhi'de kendi adıyla anılan dönemin en büyük medresesini inşa ettirdi. Medresenin giderleri için devlet bütçesinden ödenek ayıran Fîrûz Şah'ın otuz civarında medrese ve mescid yaptırdığı kaydedilmektedir. Bu devirde bazı Sanskritçe eserler Farsça'ya çevrilmiştir. XIV. yüzyıl sonunda Timur'un Hindistan'da yaptığı tahribat sırasında medreseler ve diğer

dinî yapılar da büyük zarar gördü. Lûdîler zamanında (1451-1526) Behlûl-i Lûdî, Timur'un tahribatının etkilerini ortadan kaldırmak için çaba sarfetti. Yeni kurulan Agra şehrinde açılan medreselerde Fars dili eğitimine önem verildi. Celâled-din ed-Devvânî ile Sehâvî'ye talebelik yapan Seyyid Refiuddin Şîrâzî'nin gayretleriyle medreseler tekrar revaç buldu. İskender-i Lûdî döneminde eğitim ve ilimde şöhret yapmış olan Şeyh Abdullah ve Şeyh Azîzullah adlı iki kardeşin medresedeki derslerine sultan da katılmaktaydı. Seyyidler devrinde de (1414-1451) medrese geleneği aynı şekilde devam etti. Bîbî Racey Begüm'ün 1456 yılında Jaunpûr'da kendi adına inşa ettirdiği medrese dönemin önemli eserlerindendir.

Güney Hindistan'da hüküm süren Behmenîler devrinde (1347-1527) Gülberge, Bîder, Kandehar, İliçpûr ve Devletâbâd şehirlerinde çok sayıda medrese açıldı ve düzenli bir eğitim sistemi kuruldu. Başvezir Mahmûd-ı Gâvân'ın Bîder'de yaptırdığı medresenin kalıntıları günümüze ulaşmıştır. Daha sonra Âdilşâhîler Bîcâpûr'da, Nizamşâhîler Ahmednagar'da, Kutubşâhîler Gûlkûnde'de (Golkonda) ve Mahmud Halacî Mâlvâ'da medreseler inşa etti.

Gucerât bölgesi 1408-1584 yılları arasında bir ilim merkezi haline geldi. Başta Ahmedâbâd şehri olmak üzere bölgede kurulan medreselerde birçok ilim adamı yetişti. Ali el-Müttakî el-Hindî, Muhammed Tâhir el-Fettenî, Kutbüddin el-Mekkî en-Nehrevâlî gibi Sehâvî ve İbn Hacer'e talebelik yapan ilim adamları bu medreselerde müderrislik yaptılar.

Bâbürlüler devrinde eğitim ve öğretim daha sistemli bir hale geldi, müderrislerle ve talebelere maaş bağlandı. Hümâyûn Şah zamanında Delhi'de büyük bir medrese kurulup müderris Şeyh Hüseyin'in yönetimine verildi. Ekber Şah, yayımladığı bir fermanla ilim ve sanatın öğrenilmesi ve yayılması için çaba sarfedilmesini istedi. Bu yıllarda İran'ı terk ederek Hindistan'a gelen çok sayıda âlim medreselerin güçlenmesinde önemli rol oynadı. Şeyh Zeynüddin Hânî 1534'te Agra'da bir medrese yaptırdı. Maham Anağa Begüm, 1561 yılında Delhi'de Eskikale'nin yanında Hayrûl-menâzil adıyla bir medrese inşa ettirdi. Bâbürlüler döneminde mescid-medrese birlikteliğine önem verildi. Yeni yapılan mescidlerin her tarafında inşa edilen küçük odacıklar müderris ve talebelerin ikametüne ayrıldı. Delhi'deki Mescid-i Fetihpûrî ve Mes-

cid-i Ekberâbâdî bunun en belirgin örnekleridir. Cihangir zamanı meşhur hadis âlimi Abdülhak ed-Dihlevî'nin yetiştiği dönemdir. Hadis ilminin yeniden canlanmasında büyük payı olan Cihangir, çıkardığı bir fermanla vâris bırakmadan ölen zenginlerin mallarının medrese ve hankahlara harcanmak üzere devlete intikal ettirilmesini sağladı. Siyâlkût şehrinde masrafı Şah Cihan'ın vakfettiği köylerin

gelirleriyle karşılanan Abdülhakîm es-Siyâlkûtî'nin medresesi döneminin en meşhur eğitim kurumudur. Delhi'deki Cami-Mescid civarında yapılan 1060 (1650) tarihli Dârü'l-bekâ adlı medrese de önemli yapılardandır. Bu devirde Evrengzîb Şah'ın dayısı Emirülümerâ Şâeste Han'ın Daka'da deniz kenarında inşa ettirdiği medrese ve cami XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar gelmiş, daha sonra harap olmuştur.

Bâbürlü hükümdarları arasında âlimleri en fazla himaye eden Evrengzîb zamanında Delhi'de kurulan Rahîmiyye Medresesi, Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin babası Şah Abdürrahîm'in idaresinde büyük başarı gösterdi ve XIX. yüzyılın sonlarına kadar ilim merkezi olarak önemli hizmetler gördü. Şah Veliyyullah, oğulları Abdülazîz, Refiuddin, Abdülkâdir ve torunları ile daha birçok meşhur âlim burada okudu, ders verip talebe yetiştirdi. Hint alt kıtasında oluşan fikir ekollerinin büyük bir kısmı kendilerini bu medresenin temsil ettiği düşünceye nisbet eder. Evrengzîb'in Leknev'de bağışladığı arsa üzerine Molla Kutbüddin'in 1693 yılında kurduğu Dârülulûm-i Firengî Mahal'in (Medrese-i Nizâmiyye) başta gelen özelliği, Kutbüddin'in oğlu Molla Nizâmeddin Sihâlvi tarafından hazırlanan ve "ders-i Nizâmî" diye anılan müfredatının üç asır kadar başarı ile uygulanmış olmasıdır. Bu müfredat başka medreseler tarafından da benimsenmiş ve küçük değişikliklerle günümüze kadar devam etmiştir. Dârülulûm-i Firengî Mahal maddî kaynak sıkıntısı sebebiyle 1980'li yıllarda kapandı (bk. FİRENGÎ MAHAL). Evrengzîb'den sonra da Hindistan'da yeni medreseler açıldı. Emir Gâziüddin Han Firûz Ceng'in Delhi'de yaptırdığı Medrese-i Gâziüddin Han ve yanındaki mescid bunlar arasında zikredilebilir. Bu medrese, İngilizler'ce 1825 yılında Delhi Anglo-Oriental College (Delhi College) adıyla yeniden eğitime başladı. Bölgenin önemli fikir ve hareket adamları kolejin İslâm eğitimi veren bölümünden (Oriental Department) mezun olmuştur. Râmpûr'da Nevvâb Feyzullah Han tarafından 1774'te kurulan Medrese-i Âliye, Kalkûta'da 1780 yılında açılan Medrese-i Âliye ve Nâsirüddin Muhammed Şah'ın Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'ye tahsis ettiği medreseler de önemlidir. Sonuncusu 1857 savaşında büyük zarar görmüş ve sonradan tamamen ortadan kalkmıştır. Şahcihanpûr, Râmpûr, Bihâr ve Madras'ta yıllarca müderrislik yapan Molla Abdülalî Bahrülulûm el-Leknevî, özellikle Bengal ve Madras bölgelerinde ilmî faaliyetlerin güçlenmesine önemli katkı sağladı. Leknev'de Mevlânâ Fazl-ı İmâm Hayrâbâdî tarafından kurulan Medrese-i Hayrâbâdî, Şah Abdülazîz ed-Dihlevî'nin eğitim halkalarına katılmış olan oğlu Mevlânâ Fazl-ı Hak Hayrâbâdî ile şöhrete kavuştu.

Bâbürlüler'in sonlarında başta Delhi olmak üzere Pencap bölgesindeki bazı şehirleri yakıp yıkan (1739) Nâdir Şah Af-

DERS-İ NİZÂMÎ (Molla Nizâmeddin Sihâlvi'nin hazırladığı medrese müfredatı)			
İlimler	Kitaplar	Müellifler	Vefatları
1. Sarf ve İstikak	1 <i>Mizânü's-sarf</i> (Farsça)	Muhammed b. Mustafa b. el-Hâc Hasan	911/1506
	2 <i>Münşâ'ib</i> (Farsça)	Molla Hamîdüddin Kâkûrî	1215/1801
	3 <i>Şarh-ı Mir</i> (Farsça)	Seyyid Şerîf el-Cürcânî	816/1413
	4 <i>Penc Genç</i> (Farsça)	Sirâceddin Osman Avedî	758/1357
	5 <i>Zübde</i>	Zâhîr b. Mahmûd b. Mes'ûd el-Alevî	1279/1863
	6 <i>eş-Şâfiye</i> (Farsça)	İbnü'l-Hâcib	646/1249
	7 <i>el-Fuşûlû'l-Ekberiyye</i> (Farsça)	Ali Ekber Hüseyinî Allahâbâdî	1090/1679
2. Nahiv	8 <i>Naḥv-ı Mir</i> (Farsça)	Seyyid Şerîf el-Cürcânî	816/1413
	9 <i>Şerhu Mîfeti 'âmil</i> (Avâmilü'l-mie)	Hüseyin b. Abdullah Nokânî	926/1520
	10 <i>el-Hidâye fi'n-naḥv</i>	Ebû Hayyân el-Endelûsî	745/1344
	11 <i>el-Kâfiye</i>	İbnü'l-Hâcib	646/1249
	12 <i>Şerhu'l-Câmi 'ale'l-Kâfiye</i>	Abdurrahman-ı Câmî	898/1492
3. Mantık	13 <i>eş-Şugrâ</i> (Aristo mantığı üzerine risâle)	Seyyid Şerîf el-Cürcânî	816/1413
	14 <i>el-Kübrâ</i> (Aristo mantığı üzerine risâle)	Seyyid Şerîf el-Cürcânî	816/1413
	15 <i>İşâgüci</i>	Esrüddin el-Ebherî	663/1265
	16 <i>Hâşiyetü Tehzîbi'l-keḷâm</i>	Sa'deddin et-Teftâzânî	792/1390
	17 <i>Şerhu't-Tehzîb</i>	Abdullah Yezdî	981/1574
	18 <i>Şerhu's-Şemsiyye -Şerh-i Kutbî-</i>	Seyyid Şerîf el-Cürcânî	816/1413
	19 <i>Mir Kutbî</i>	Kutbüddin er-Râzî	766/1364
	20 <i>Süllemü'l-ülûm</i>	Muhibbullah el-Bihârî	1119/1707
	21 <i>Şerhu'l-Meybûzi 'alâ Hidâyetü'l-hikme</i>	Hüseyin b. Muînüddin Meybûzî	606/1210
4. Felsefe (Hikmet)	22 <i>Şerhu's-Şadrâ 'alâ Hidâyetü'l-hikme</i>	Sadreddin-i Şîrâzî	1050/1640
	23 <i>eş-Şemsü'l-bâzîga</i>	Molla Mahmûd b. Muhammed Caunpûrî	1062/1652
	24 <i>Hulâşatü'l-hisâb</i>	Muhammed b. Hüseyin el-Âmilî	1031/1622
5. Hisâb ve Astronomi	25 <i>Tahrîr-i Öklides</i>	Nasrüddin-i Tûsî	672/1274
	26 <i>Teşriḥü'l-eḫlâk</i>	İmâmüddin er-Riyâzî b. Lutfullah Mühendis	1145/1733
	27 <i>Risâle-i Kuşciyye (Risâle fi'l-hey'e)</i>	Ali Kuşçu	879/1474
	28 <i>Şerhu'l-Çağmîni</i>	Kadizâde-i Rûmî	844/1440
	29 <i>Muhtaşarü'l-Me'ânî</i>	Sa'deddin et-Teftâzânî	792/1390
6. Belâğat	30 <i>el-Muṭavvel Şerhu Telhîşî'l-Miftâḥ</i>	Sa'deddin et-Teftâzânî	792/1390
	31 <i>Nûrü'l-envâr</i>	Ahmed b. Ebû Saîd Molla Ciyûn	1130/1718
7. Usûl-i Fıkıh	32 <i>et-Tavzîḥ</i>	Sadrüşşerîa es-Sânî	747/1346
	33 <i>et-Telviḥ ilâ keşfi ḥakâ'iki'l-Tenkih</i>	Sa'deddin et-Teftâzânî	792/1390
	34 <i>Müselleme's-şübûṭ</i>	Muhibbullah el-Bihârî	1119/1707
	35 <i>Şerhu'l-Vikâye</i>	Sadrüşşerîa es-Sânî	747/1346
8. Fıkıh	36 <i>el-Hidâye</i>	Burhâneddin el-Merginânî	593/1197
	37 <i>Şerhu'l-Akâ'idü'n-Nesefi</i>	Sa'deddin et-Teftâzânî	792/1390
	38 <i>Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye</i>	Celâleddin ed-Devvânî	908/1502
	39 <i>Hâşiyetü 'alâ Şerḥi'l-Mevâkıf -Mir Zâhid-</i>	Mîr Muhammed Zâhid el-Herevî	1101/1690
9. Kelâm	40 <i>Şerhu'l-Mevâkıf</i>	Seyyid Şerîf el-Cürcânî	816/1413
	41 <i>Tefstrü'l-Celâleyn</i>	Mahallî ve Süyûtî	864/1459 ve 911/1505
	42 <i>Tefstrü'l-Beyzâvî</i>	Kâdî Beyzâvî	685/1286
10. Tefsir	43 <i>Mişkâtü'l-meşâbih</i>	Hatîb et-Tebrîzî	741/1340
11. Hadis			

Kaynak: Kaur, s. 110; Ebû'l-Hasenât Nedvî, s. 87-88; Faruqî, s. 29; Osmânî, *Hemara Ta'limi Nizâm*, s. 70-74; Siddîkî, *Berr-i Sagır*, s. 20-21

şar, Hindistan'dan ayrılırken imparatorluk kütüphanesini de beraberinde İran'a götürdü. Ayrıca Maratalar, Catlar, Sihler ve İngilizler'in saldırılarıyla müslüman şehirlerindeki medrese ve camiler büyük zarar gördü. Müslüman eğitim sistemine yönelen en yıkıcı darbe İngilizler'in Bâbü'lü Devleti'ne son verdiği 1858'den sonra yaşandı. Geleneksel medrese eğitimi Batı tarzı yapılanma içerisine sokulmak istendi, medreselerin yerine kolejler alternatif olarak getirildi. Bu dönemde müslümanlar arasında fikrî arka planı bulunan ilk medrese yapılanması Diyûbend kasabasında gerçekleştirildi. Mevlânâ Muhammed Kâsım Nânevtevi'nin etrafında toplanan bir grup âlim ve talebe 15 Muharrem 1283'te (30 Mayıs 1866) Uttar Pradeş eyaletinin Sehârenpûr vilâyetine bağlı Diyûbend kasabasında kurdukları medrese, yeni bölümlerinin açılması ve bir üniversite görünümü kazanmasının ardından Dârülulûm-i Diyûbend adını aldı ve eğitimin yanında araştırmaya da önem vermeye başladı.

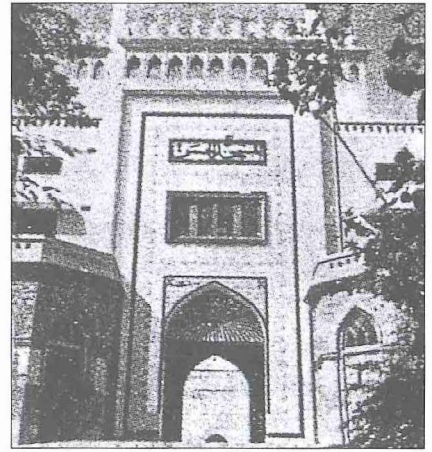
1866-1900 yılları arasında Dârülulûm-i Diyûbend'e bağlı kırka yakın yeni medrese kuruldu. Bunlar arasında Medrese-i Sehârenpûr (Kasım 1866; daha sonra adı Mezâhirü'l-ulûm oldu), Medresetü'l-gurebâ Kâsımü'l-ulûm (Muradâbâd, 1878'de adı Câmia Kâsımiyye olarak değiştirildi), Câmia İslâmiyye Arabiyye (Amroha 1880), Câmia Reşîdiyye (Raypûr 1895), Medrese-i Emîniyye (Delhi 1897), Câmia Arabiyye Ta'limüddin (Dubhel 1908) ve Hayrû'l-medâris (Calender 1931) özellikle önemlidir (ayrıca bk. DÂRÜLULÛM). Bugün Diyûbendî nisbesiyle anılan kişiler tarafından kurulan medreselerin sayısı binlerle ifade edilmektedir.

Rahîmiyye Medresesi'nde yetişen Hindistan ehl-i hadîs ekolünün kurucusu Nezîr Hüseyin Dihlevî, sonradan ehl-i hadîs ekolünün üniversitesi diye anılan ve Medrese-i Miyân Sâhib olarak tanınan müesseseyi Delhi'de açtı. Bu ekolün önemli isimlerinden Abdullah Gaznevî ve Gaznevî ailesi medrese geleneğini canlı tuttu. Amritsar'daki Medrese-i Gazneviyye'nin adı 1901'de Dârülulûm-i Takviyetü'l-İslâm olarak değiştirildi. Abdülgafûr Gaznevî tarafından 1919 yılında Amritsar'da kurulan Medrese-i Selefiyye Gazneviyye onun vefatından sonra Dârülulûm-i Takviyetü'l-İslâm'a katıldı. Muhammed İbrâhim Âravî'nin Âra'da (Bihâr) tesis ettiği Medrese-i Ahmediyye (1880), günümüzde doksan kadar küçük medresenin bağlı bulunduğu bir kurum olarak faaliyetlerine

Dârülulûm-i Ahmediyye Selefiyye adıyla Derbhanga'da devam etmektedir. Ehl-i hadîs düşüncesinin etkin olduğu Câmia Arabiyye Dârüsselâm pek çok bölüm ve birimiyle bir üniversite görünümündedir. Delhi'deki Dârülahadîs-i Rahmâniyye 1947'de bütün bina, emlak ve kütüphanesiyle Câmia Milliyye İslâmiyye'ye katılmıştır (ehl-i hadîs medreseleri için bk. Ebû Yahyâ İmam Han Nevşehrevî, s. 108-188; M. Eslem Seyf, s. 482-515).

Nedvetü'l-ulemâ hareketinin eğitim kurumu olan Dârülulûm-i Nedvetü'l-ulemâ hareketin merkezinin Leknev'e taşınmasından iki ay sonra açıldı (2 Kasım 1898). Geleneksel ve modern yaklaşımlar arasında bir çizginin benimsendiği medresede ders-i Nizâmî biraz değiştirilerek uygulanmakta ve İngilizce zorunlu ders olarak okutulmaktadır. Kurulduğu dönemlerde önemli toplumsal ve dinî görevler üstlenerek farklı ekolleri bir araya getirmeyi başaran bu medresenin Hindistan'ın birçok yerinde şubeleri açıldı, onun programına göre eğitim yapan medrese ve okullar kuruldu. Şiblî Nu'mânî ve arkadaşları tarafından 1914 yılında A'zamgarh'ta açılan Dârülmusannifin Şiblî Akademî araştırma ve yayın faaliyetleri açısından önemli bir kuruluşur (bk. NEDVETÜ'L-ULEMÂ). Dârülulûm-i Nedvetü'l-ulemâ çizgisinde yer alan Medresetü'l-İslâh 1906'da tesis edilen Encü-

Hint alt kıtasında bir medrese diploması örneği



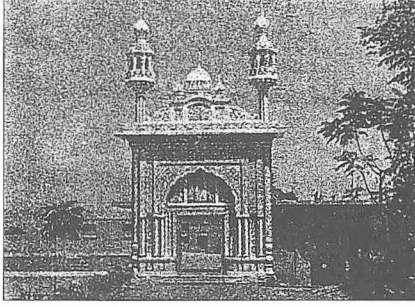
Câmia Esrefiyye – Lahor / Pakistan

men-i Islâhu'l-müslimîn tarafından 1908'de Medrese-i Islâhu'l-müslimîn adıyla A'zamgarh'a bağlı Sarâyımîr'de eğitime başladı. Halen faaliyet gösteren medresede tefsir, hadis ve Arap dili çalışmalarına ağırlık verilmektedir (bk. MEDRESE-TÜ'L-ISLÂH).

Klasik tarzdaki medreselerden biri de Haydarâbâd'da 1874 yılında kurulan Câmia Nizâmîyye'dir. İlkokuldan başlayarak doktora kadar farklı seviyelerde eğitim veren medresenin çeşitli ihtisas birimleri vardır. Muhammed Hamîdullah zengin bir kütüphanesi bulunan bu kurumda yetişmiştir. Patna'daki Medrese-i İslâmiyye, Şemsü'l-Hüdâ düzenli bir yapılanmaya ve ders müfredatına sahiptir. 1922'de Madrasa Examination Board tarafından oluşturulan bu medresenin programı pek çok medreseye uygulanmıştır. Medresede ilkokuldan lisans sonuna kadar eğitim verilmektedir.

Ahmed Rızâ Han Birelî'nin düşünceleri etrafında şekillenen Birelî ekolünün (Cemâat-i Ehl-i sünnet) ilk medresesi 1904 yılında Ray Birelî'de kurulan Dârülulûm-i Manzarü'l-İslâm'dır. Bazı eski medreseler de sonradan bu ekole bağlanmıştır. Lahor'daki Dârülulûm-i Nu'mâniyye, Bedâûn'daki Medrese-i Şemsü'l-ulûm, Patna'daki Medrese-i Hanefiyye, Muradâbâd'daki Câmia Nâfiyye, Lahor'daki Dârülulûm-i Hizbü'l-ahnâf, Ray Birelî'deki Dârülulûm-i Mazharü'l-İslâm ve Nagpûr'daki Câmia Arabiyye İslâmiyye Birelî ekolünün diğer medreseleridir.

Bu dönemde başta Leknev ve Bombay şehirlerinde olmak üzere Şiîler'in de çe-



Peşâver'deki Dârü'l-İlm-i Hâkânîyye'nin girişi

şitli medreseleri vardı. 1890'da Seyyid Nâzım tarafından Leknev'de kurulan Câmia Nâzîmiyye'de İsnââşerî Şîlîği'ni benimseyen ailelerin çocuklarına ilkokuldan lisans üstüne kadar eğitim verilmektedir. 1892'de açılan Sultânü'l-medâris de benzer bir eğitim programına sahiptir. Leknev'deki Medresetü'l-vâizîn, Vârânasi'deki (Benâres) Câmia İmâmiyye, Mîrat'taki Câmia Mansabiyye diğer Şîf medreseleridir. Müsta'îlî İsmâîlîler'den olan Dâvûdî Bohrâ cemaatinin kırk üçüncü dâîsi Abd-i Ali Seyfeddin'in 1813 yılında Sûret'te kurduğu el-Câmiatü's-Seyfiyye bir eğitim ve araştırma kurumudur.

1947'den sonra Pakistan'da medreseler kendi hallerinde bırakılmış, Hindistan'da ise getirilen üniversite eğitim sistemi sebebiyle medreseler üzerinde dolaylı kısıtlamalar söz konusu olmuştur. Medrese mezunlarını sadece müslümanlar tarafından kurulan Hemder (Hamdard), Aligarh, Osmâniye ve Câmia Milliyye İslâmiyye gibi üniversitelerin kabul etmesi başka bir engel olarak ortaya çıkmaktadır. Günümüzde Dârü'l-İlm-i Diyûbend ve bağlı bazı medreseler, Dârü'l-İlm-i Nedvetü'l-ulemâ, Medresetü'l-İslâh, Birelvî ekolünün bir kısım medreseleri, ehl-i hadîs ekolüne bağlı Câmia Selefîyye ve diğer medreseler faaliyetlerini sürdürmektedir. Modernleşmeye ve ülke şartlarına bağlı olarak yeni bölümlerin açıldığı bu medreselere ek dersler konulup kolej statüsüne yakın bir şekil kazanılmıştır (Hindistan'daki medreseler için bk. UDMİ, XX, 190-193).

Pakistan'da 1947 yılından sonra medrese sayısında hızlı bir artış gözlenmektedir. Geleneksel medrese ekolleri, Doğu Pakistan'ın Bengladeş adıyla bağımsızlığını ilân ettiği 1971 yılına kadar burada da yapılmış, bu tarihten itibaren Pa-

kistan'a ağırlık vermiştir. 1780'de Kalküta'da kurulan Medrese-i Âliyye'nin 1947'den sonra Dakka'ya intikal etmesi Bengladeş eğitim tarihi açısından önemlidir. Pakistan'da ilkokuldan üniversiteye kadar modern tarzda eğitim kurumları oluşturulmasına rağmen medreseler önemini yitirmemiş, medrese eğitimi devletin eğitim sistemi içerisine alınmış ve üniversitelerle iş birliği yapmaları sağlanmıştır. Ziyâülhak döneminde medrese diplomalarının belli imtihanlardan geçmek şartıyla üniversite dengi sayılması benimsenmiştir. Pakistan'da bulunan medreselerin sayısı 1962'de 700 olarak tesbit edilmişken (Haque, XIV/4 [1975], s. 292) 1984 yılında 1800'ü geçmiştir. Cami ve tekkelerde verilen eğitim bunun dışındadır. Fıkıh ve özellikle Hanefî fıkıhı ehl-i hadîs ekolününkiler hariç bütün medreselerin temel dersidir.

Lahor'da 1947'den sonra kurulan Câmia Eşrefiyye, Câmia Medeniyye ve Câmia Naîmiyye medreselerinde ihtisas çalışmaları da yapılmaktadır. Medrese-i Kâsimü'l-ulûm, Medrese-i Hizbü'l-ahnâf ve Dârü'l-İlm-i Takviyetü'l-İslâm'da normal medrese müfredatı yanında Kur'an tercümesi ve tefsirine ayrı bir önem verilmektedir. XIX. yüzyılın sonunda Lahor'da açılan Câmia Nu'mâniyye günümüzde eski canlılığını kaybetmiştir. Guçranvâlâ'daki Medrese-i Arabiyye, Medrese-i Selefîyye, Medrese-i Eşrefü'l-ulûm ve Medrese-i Nusretü'l-ulûm bölgenin büyük medreselerindendir. Faysalâbâd'da da Medrese-i İşâatü'l-ulûm, Câmia-i Selefîyye ve Dârü'l-İlm-i Mamun Kancen adlı medreseler bulunmaktadır. Mûltan'daki yeni medreseler içerisinde her birinde 2000'i aşkın öğrenciye eğitim verilen Medrese-i Kâsimü'l-ulûm, Medrese-i Envârü'l-ulûm, Hayrû'l-medâris ve Medrese-i Bâbü'l-ulûm önemli kuruluşlardır. Bahâvelpûr'daki Medrese-i Abbâsiyye (Câmia-i İslâmiyye) köklü bir tarihe sahiptir. Serhad bölgesinde 150 civarında medrese faaliyetlerde olup bunların arasında Peşâver'deki Dârü'l-İlm-i Serhad, Dârü'l-İlm-i Câmia Eşrefiyye, Akora Hatak'taki Dârü'l-İlm-i Hâkânîyye, Merdân'daki Dârü'l-İlm-i İslâmiyye Arabiyye, Hezara'daki Medrese-i Osmâniyye ve Benûn'daki Medrese-i Âliyye Mi'râcü'l-ulûm ilk sıralarda yer almaktadır. Âzad Keşmir'de de yirmiye yakın medrese bulunmaktadır. Sind eyaletinin merkezi olan Karaçi'de çeşitli fikir ekollerine ait çok sayıda büyük medrese mevcuttur. Diyûbendî ekolünün medreselerinden 1952 yılında kurulan Dârü'l-İlm-i

Karaçi içerisinde ilkokuldan yüksek ihtisasa, hastahaneden kültürel ve sportif faaliyetlerin yapıldığı mekânlara kadar pek çok bölüm ve birim mevcuttur. Diğer büyük medrese, 1955 yılında kurulan ve Câmia-i Ulûm-i İslâmiyye adıyla da anılan Medrese-i Arabiyye İslâmiyye'dir. Bunlardan başka Dârü'l-İlm-i Emcediyye (Karaçi), Rûknü'l-İslâm Câmia-i Müceddidiyye (Haydarâbâd-Sind) ve Câmia-i Arabiyye Riyâzü'l-ulûm (Haydarâbâd-Sind) bu eyalette 1947'den sonra açılan medreselerden birkaçıdır. Belûcistan eyaletinde ise çeşitli fikir ekollerine ve cemaatlara ait elli civarında medrese bulunmaktadır.

Medreseler genellikle müderrisler, talebeler ve medresenin idarî işlerini yürüten görevlilerden oluşur. Bu basit yapılandırma medreselerin büyüklüğüne ve eğitim merhalelerine göre genişleyebilir. Meselâ Dârü'l-İlm-i Diyûbend'de serperest-i a'lâ (rektör), muhtemim (sekreter), sadr-ı müderrisin (müdür, başmüderris, dekan), müderris ve müftü gibi görevliler vardır.

Medrese eğitimi bölgede Gaznelîler, ardından Gurlular tarafından sistemli hale getirilmiş, gelir gideri, kapasitesi ve hedefleriyle belli bir müessese yapılanması sağlanmıştır. Sayılarının artmaya başladığı XII. yüzyıldan XV. yüzyılın başlarına kadar üniversite ayarındaki üst düzey medreselerde nahiv, fıkıh, usûl-i fıkıh, tefsir, tasavvuf, hadis, edebiyat, mantık ve kelâmdan oluşan dokuz ilim dalına ait toplam yirmi kitap okunmaktaydı. Hindistan'da geliştirilen "nisab" veya "nisâb-ı ta'lim" adlı program günümüze kadar gelmiştir. Şeyh Abdullah ve Şeyh Azizullah kardeşler, Gûlîler döneminde müfredata mantık ve felsefe gibi akilî ilimlerle yeni telif edilen bazı kitapları eklemişlerdir. Ayrıca yukarıdaki dokuz ilme belâgat da ilâve edilmiş, toplam on ilimde okunan kitap sayısı yirmi sekize yükselmiştir (Ebû'l-Hasenât en-Nedvî, s. 82-85). Müfredatın üçüncü dönemi, Mîr Fethullah Şîrâzî'nin Ekber Şah zamanında Hindistan'a geldiği tarih olan 991'de (1583) başlar. Felsefe ve akilî ilimlerin altın çağı kabul edilen bu devirde tıp, astronomi ve kimyaya önem verildi. Bu dersleri okutmaları için yabancı ilim adamları çağırıldı (Haque, XIV/4 [1975], s. 278). Ekber Şah'ın emriyle medreselerde başlangıç seviyesinde eğitim gören öğrencilerin okuyacağı ilimler belirlendi; ahlâk, aritmetik, ziraat, geometri, astronomi, ev işleri, yönetim kuralları, tıp, mantık, tabii ilimler, dinî ilimler ve tarih ilimlerinin yanında temel

Sanskritçe kaynaklar da programa konuldu (Keay, s. 121-122). Üst düzey medreselerde ise daha önce olan ders sayısı on ikiye çıkarıldı; edebiyat müfredatı dışı kalırken felsefe, hey'et-hesap ve tıp zorunlu müfredata eklendi. *Şaḥih-i Buḥārî* ilk defa bu sırada müfredata alındı (Ebū'l-Hasenât en-Nedvî, s. 86-87). Dördüncü dönemde adı öne çıkan iki âlim Şah Veliyyullah ed-Dihlevî ve Molla Nizâmeddin Sihâlvî olmuştur. Molla Nizâmeddin'in ortaya koyduğu ders-i Nizâmî programında mantık, felsefe, hesap ve astronomiye büyük önem verildi. Ders sayısı azaltılmakla birlikte okunacak kitap sayısı artırıldı. Hadiste üç olan kitap bire düşürülürken tasavvuf ve tıp programdan kaldırıldı. Kelâm ve usûl-i fıkıh ikiser kitaplandı. Dördür kitap çıkarıldı (a.g.e., s. 87-88). Buna göre toplam on bir ilimde kırk üç kitap programda yerini aldı. XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde şekillenen ders-i Nizâmî müfredatın esası korunarak günümüzde de uygulanmaktadır. Müfredatın ana yapısı dil ve akf ilimler temelinde oturtulmuş, tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimlerden örnekler alınmıştır. Ancak müfredatta Hindistan'ın dinî ilim geleceğine damgasını vuran tasavvuf ve ah-lâka dair bir kitabın bulunmaması çok eleştirilmiş ve bu programın Molla Nizâmeddin gibi bir sûfiye mal edilemeyeceği ileri sürülmüştür (Şeyh Muhammed İkrâm, *Rûd-i Kevser*, s. 606). Şah Veliyyullah ise programın ağırlık noktasına sarf, nahiv ve mantıkla birlikte hadis ve Kur'an ilimlerini koymaya çalışmıştır. Şibî Nu'mânî de ders-i Nizâmî'yi eleştirenlerdendir. 1791'de müfredatta değişiklik yapılarak fizik, fıkıh, astronomi, aritmetik, mantık, belâgat ve nahiv zorunlu ders yapılmıştı. Bölgenin İngiliz etkisine girmesinden sonra imtihan sistemi getirilmiş (1820), ardından müfredata İngilizce ders konulmuş (1826) ve Farsça resmî dil olmaktan çıkarılmış (1835).

1857 bağımsızlık savaşından sonra açılan medreseler yeni arayışlara girdiler. 1866'da Diyûbend Medresesi'nin kurulmasıyla yeni bir müfredat dönemi başlamış oldu. Bu müfredatta toplam on beş ilim ve altmış sekiz kitap yer alıyordu. Dârü'l-İlm-i Diyûbend'de açılan yeni birimlere bağlı olarak müfredata eklemeler yapıldı. Modern Hindistan tarihi, şehircilik, coğrafya, zooloji, botanik, iktisat, bilgisayar gibi dersler günümüz müfredatına konuldu. Pakistan ve Hindistan'daki medreselerde fikir ekollerine göre bazı değişiklikler olmakla birlikte bu son

müfredat uygulanmaktadır. Yeni dönemde medreselerde bu program yedi sekiz yılda tamamlanmakta ve "kütüb-i mün-tehiyâne" adı verilen kitapları okuyan talebe fâzıl (lisans) diploması ile mezun olmaktadır. 1959'da medreselerin birbirine program bakımından uyum sağlaması amacıyla Vifâku'l-medâris-i'l-Arabiyye kurulmuş ve 171 medrese bu oluşuma katılmıştır. Medrese mezunları, bazı sınavlardan geçmek şartıyla Pakistan'da özellikle Pencap Üniversitesi'nden denklik belgesi alma hakkına sahiptir.

Medreselerin Hint alt kıtasının İslâm-laşması ve dinî ilimlerin gelişmesinde önemli katkıları olmuştur. Özellikle Şah Veliyyullah bölgede hem hadis hem Kur'an araştırmalarında yeni bir çığır açmıştır. 1857'den sonra kurulan medreselerde hadis ilmi daha yoğun bir biçimde araştırma konusu yapılmış ve bu hususta yüzlerce eser yazılmıştır. Bölgede Kur'an eğitimi yaygın olmakla birlikte 1857'ye kadar tefsir ilminde öne çıkanların sayısı oldukça azdır. Kur'an tercümesi ve tefsir çalışmaları özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artmıştır. Hanevî fıkhının en önemli merkezlerinden sayılan Hindistan'da Gazneliler'den itibaren Hanevî kitapları müfredatta sürekli olarak yer almıştır. Bu sebeple sonraki dönemlerde medreselerde yetişenler müstakil fıkıh kitapları ve fetva mecmuaları hazırlamışlardır. Bu zenginlik tasavvuf alanına da daha da fazladır. Hücvirî'nin *Keşfü'l-maḥcûb*'u ile başlayan tasavvufî eserler şeyhlerin sohbetlerinin derlendiği mecmualarla devam etmiştir. Medreseler özellikle bölgede Arap dili ve edebiyatının gelişmesinde etkili olmuştur. Kelâm, mantık, matematik ve diğer alanlarda da zengin bir literatür meydana getirilmiştir. Medreselerde yetişen din, ilim ve fikir adamları ülke yönetimi ve siyasetle de ilgilenmişler, İngiliz hâkimiyetinden sonra bağımsızlık hareketinde medrese hocaları ve öğrencileri genellikle ön saflarda yer almışlar, Pakistan ve Hindistan devletlerinin kurulmasının ardından devletin yapılması ve yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. Medreseler zaman zaman dünyadaki gelişmelerin dışında kalmakla eleştirilmiştir (eleştiriler için bk. Abdülga-fûr, XVI/3 [1978], s. 22-35). Bir başka eleştiri de kız öğrencilere çok az yer verilmiş olmasıdır. Gazneliler'den itibaren bu yolda bazı tedbirler alınmış ve kızlar için medreseler açılmışsa da bunlar yeterli olmamıştır (Jaffar, s. 187-198; M. Taki Osmânî, *Nazra 'âbira*, s. 36, 45, 46).

BİBLİYOGRAFYA :

- Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *et-Tefhîmâtü'l-ilâhiyye*, Haydarâbâd 1967, II, 288-298; F. E. Keay, *Indian Education in Ancient and Later Times*, London 1938, s. 114-115, 121-122, 136; Abdülhak, *Merḥûm Dihlî Kâlic*, Delhi 1945; Şibî Nu'mânî, *Makâlât* (nşr. Seyyid Süleyman Nedvî – Mes'ûd Ali Nedvî), A'zamgarh 1375/1955, III, 1-144; Asaf A. A. Fyze, "Islamic Studies in India", *Les mélanges Louis Massignon*, Damascus 1957, II, 207; Rahmân Ali, *Tezkire-i 'Ule-mâ'ey Hind* (trc. M. Eyyûb Kâdirî), Karaçi 1961, s. 411-412; Ebû Yahyâ İmâm Han Nevşehrevî, *Hindustân meyn Ehl-i Hadîş ki 'İlmî Hîdmât* (nşr. M. Hanîf Yezdânî), Sahival 1391/1971, s. 108-188; S. M. Jaffar, *Education in Muslim India*, Delhi 1972, s. 38-39, 50-58, 72-73, 120-127, 140, 187-198; Nezir Ahmed, *Câize-i Medâris-i 'Arabiyye-i Mağribî Pâkistân*, Lahor 1972, II/1, s. 15-367; II/2, s. 370-376, 382, 473-579; Aziz Ahmad, "Activism of the Ulama in Pakistan", *Scholars, Saints and Sufis* (ed. N. R. Keddie), London 1972, s. 257-272; a.mlf., *Hindistan'da İslâm Kültürü Çalışmaları* (trc. Latif Boyacı), İstanbul 1995, s. 33, 153-157; M. Rızâ Ensârî, *Bânî-yi Ders-i Nizâmî*, Aligarh 1973; İshâq Husain Qureshi, *Ulema in Politics*, Karachi 1974; Ziya-ud-Din A. Desai, *Centres of Islamic Learning in India*, New Delhi 1978; M. Taki Osmânî, *Nazra 'âbira haule'ta-tâ'limi'l-İslâmî fi Bâkistân*, Karaçi 1399/1979, s. 26, 29, 36, 45, 46, 54-56; a.mlf., *Hemârâ Ta'limi Nizâm*, Karaçi 1410/1990, s. 27, 69-83, 87-106, 129-132; M. Yûsuf Bennûrî, *Câmi'atü Diyûbend el-İslâmiyye fi daw'ül-makâlâtü'l-Bennûriyye* (nşr. M. Habîbullah Muhtâr), Karaçi 1410/1980, s. 30-62, 73-84; Bahtiyâr Hüseyin Sıddîkî, *Berr-i Şağir Pâk u Hind key Kâdim 'Arabî Medâris kâ Nizâm-i Ta'lim*, Lahor 1982, s. 1-2, 11-29; Ebû'l-Hasenât en-Nedvî, *Hindustân ki Kâdim İslâmî Dersgâheyn*, Lahor 1989, s. 13-14, 16-18, 22, 28, 29, 31, 35-36, 41-43, 50, 52-53, 56-57, 82-90; K. Kaur, *Madrasa Education in India: A Study of its Past and Present*, Chandigarh 1990, s. 19-25, 33-35, 38, 44-75, 109; Şeyh Muhammed İkrâm, *Âb-i Kevser*, Lahor 1992, s. 19-53, 74-82, 115-117, 415-420; a.mlf., *Rûd-i Kevser*, Lahor 1992, s. 606, 607; A. A. Powell, *Muslims and Missionaries in Pre-Mutiny India*, Richmond-Surrey 1993, s. 65-71, 79-80, 195-203; M. Eslem Seyf, *Tahrîk-i Ehl-i Hadîş Târîh key Âtney meyn*, Faysalâbâd 1994, s. 331-350, 482-515; Halid Zaferullah Daudi, *Pakistan ve Hindistan'da Şah Veliyyullah ed-Dehlevî'den Günümüze Kadar Hadis Çalışmaları*, İstanbul 1995; Abdülhamit Birişik, *Hind Alt Kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, İstanbul 2001, tür.yer.; a.mlf., "Hindistan", *DİA*, XVIII, 95-100; *Jamia Hamdard Prospectus*, New Delhi 2003, s. 20-21; Menâzir Ahsen Geylânî, *Pâk u Hind meyn Müselmânân kâ Nizâm-i Ta'lim u Terbiyet*, Lahor, ts. (Mektebe-i Rahmâniye), tür.yer.; Seyyid Mahbûb Rizvî, *Mükemmel Târîh-i Dârü'l-İlûm-i Diyûbend*, Karaçi, ts. (Mîr Muhammed Kütübhanesi Merkez-i İlm ü Edeb), I-II; a.mlf., *Dârü'l-İlûm-i Diyûbend ki Ta'limi Husûsiyyet*, Diyûbend, ts.; Ziya-ul-Hasan Faruqi, *The Deoband School and the Demand for Pakistan*, Lahor, ts. (Progressive Books), s. 27-42; Allah Bukhsh, *The Ahle Sunnat Movement in British India (1880-1921)*, Lahore, ts., s. 41-47, 319; Emîn Ahsen Islâhî,

"Pâkistân meyn Dînî Ta'lim kâ Hâl u Müstaq-bel", *Mîşâk*, X/9, Lahor 1964, s. 6-11; Ziaul Haque, "Muslim Religious Education in Indo-Pakistan", *IS*, XIV/4 (1975), s. 278, 280, 283-289, 292; Abdülgafûr, "Dînî Medâris", *Fikr o Nazar*, XVI/3, İslâmâbâd 1978, s. 22-35; Syed Shabbuddin, "Reorganisation of Madrasah Education", *Islam and the Modern Age*, XI/1, New Delhi 1980, s. 89-98; M. İshak Siddîki, "Pâkistân key Dînî Medâris aor Hükûmet", *Bey-yinât*, XXXVIII/3, Karaçi 1981, s. 35-38; Mazhar Muin, "Pâkistânî Nizâm-ı Ta'lim meyn 'Arabî kâ İrtikâ", *Mecelle-i Tahkîk Pencâb Yûni-versiti*, IX/1-4, Lahor 1987, s. 55-80; S. Jamal Malik, "Islamisation in Pakistan (1977-1985): The Ulama and Their Paces of Learning", *IS*, XXVIII/1 (1989), s. 8-23; Sayyid A. S. Pirzada, "The Role of Deobandi Ulama in Pakistan's Politics: 1947-1956", *South Asian Studies*, VII/2, Lahore 1990, s. 64-81; Tariq Rahman, "The Teaching of Arabic to the Muslims of South Asia", *IS*, XXXIX/3 (2000), s. 399-443; Iqbal Hussain, "From Traditional Roots to Nationalism - A History of the Farangi Mahal Family", *IC*, LXXIV/3 (2000), s. 1-32; Nezir Hüseyin, "Medâris", *İDMİ*, XX, 180-193; Makbûl Beg Bedahşânî, "Hind [Ta'lim]", a.e., XXIII, 190; Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *DİA*, XIII, 483; Ara Altun, "Gazneliler", a.e., XIII, 485; K. A. Nizami, "Hindistan", a.e., XVIII, 89-91.



ABDÜLHAMİT BİRİŞİK

□ MİMARİ. İslâm dünyasında gelenekçi yöntemlerle idare edilen eğitim kurumları olan medreseler X. yüzyılda Irak'ta ortaya çıkmakla birlikte kurumsallaşmalarının XI. yüzyılın ilk yarısında Horasan ve Mâverâünnehir'de Gazneli, Karahanlı ve Büyük Selçuklu siyasi çevrelerinde gerçekleştiği bilinmektedir. Özellikle Vezir Nizâmülmülk'ün yaptırdığı Nizâmiye medreseleri bunların kapsam ve düzen bakımından teşkilâtlandırılmasında önemli rol oynamıştır.

İlk medrese binalarının kuruluş ve işleyişi hakkında fazla bilgi bulunmamakla beraber bunlar, Selçuklular'dan itibaren başta sultanlar olmak üzere önemli kişilerce kamu yararına vakıf eserler olarak tesis edilmiştir. Günümüze ulaşmış en eski medrese yapıları eş zamanlı olarak Gazneli, Karahanlı ve Selçuklu çevrelerinde görülür. Karahanlılar'a ait Semerkant'taki İbrâhim Tamgaç Han Medresesi ile (458/1066) Selçuklular'ın Nişâbur, İsfahan, Merv, Bağdat, Hargird ve Rey gibi şehirlerde kurdıkları medreselerden bugüne kadar gelen son ikisi, medrese mimarisinde tipik dört eyvanlı şemanın uygulandığını göstermektedir. Bu şemada dörtgen planlı avlunun her kenarında birer eyvan, bunların yanları ile köşelerinde müderris ve talebelerin barındığı hücreler yer almakta, biri giriş kısmına ayrılan eyvanlar derslik olarak kullanılmakta, kible yönün-

de bulunan eyvan ise mihrap ilâvesiyle mescide dönüştürülmektedir. Sonraki örneklerde görülen helâ, hamam gibi birimlerle dersane ve hücre duvarlarına açılmış niş ve ocak gibi unsurların bu yapılarda da bulunduğu söylenebilir.

Horasan'ın sivil mimari örnekleriyle paralellik gösteren bu şema, İslâmiyet'in ilk yıllarında eğitimin sürdürüldüğü hocanın evinden hareketle geliştirilmiş olmalıdır. Öte yandan dönemin ev tasarımlarının sadece kapalı avlulu medreselere örnek olabileceğini ileri süren Aptullah Kuran dört eyvanlı şemanın kökenini Budist manastırlarına dayandırmaktadır. Ancak her amaca uygulanabilmesiyle son derece fonksiyonel olan bu şema Asya, Anadolu, Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika gibi farklı coğrafyalarda değişik uygulamalarla değerlendirilmiş ve karakteristik medrese şeması ortaya konulmuştur.

Zengîler devrinde inşa edilen Busrâ'daki Gümüştegin (530/1136), Şam'daki Nûriyye (567/1172), Halep'teki Şâdbah-tiyye (589/1193) medreseleri ve Nûriyye Dârülhadis Medresesi ile dârüşşifâ olarak faaliyet gösteren Nûriyye Bîmâristanı'nda (549/1154) genel hatlarıyla eyvanlı avlulu şema bulunmaktadır. Mütevazî ölçülerdeki bu yapıların sonraki dönemlerde Anadolu ve Mısır'da gelişecek medrese mimarisinin çıkış noktası olduğu anlaşılmaktadır. Zira Anadolu'daki ilk medrese yapıları olan Dânişmendîliler'e ait, XII. yüzyılın ortalarından kalan Tokat ve Niksar'daki Yağıbasan medreselerinde Gümüştegin Medresesi'nin kapalı avlulu modeli kullanılmıştır. Zengîler'e bağlanan güçlü etkileri barındıran Artuklular'ın açık avlulu Diyarbekir Zencîriye ve Mesûdiye medreseleri çift katlı tasarımları ile dikkati çeker. XII. yüzyılın sonlarında Muvaahhidler döneminden itibaren Kuzey Afrika'da da gelişen medrese mimarisinde ise bölgeye özgü yerel üslupların belirleyici olduğu görülmektedir (bk. MAĞRİB [Sanat]).

Öte yandan kitâbelerinden dört Sünnî mezhebin faaliyet gösterdiği bir fıkıh medresesi olarak tesis edildiği anlaşılan Mesûdiye Medresesi, Anadolu'da benzeri bulunmayan bir uygulamaya sahiptir. Abbâsî Halifesi Müstansır-Billâh'ın yaptırdığı Bağdat'taki Müstansırıyye Medresesi'nde (631/1234) âbidevi bir örnekle karşımıza çıkan bu uygulama daha çok Mısır'da görülür. Şîî Fâtımî hânedanının yıkılmasından sonra Sünnî Memlûkler zamanında inşa edilen Kahire'deki Zâhi-riyye (662/1264) ve Nâsiriyye (703/1304)

medreselerinde bu anlayış hâkimdir. Zengî mimarisinin etkilerini taşıyan yapılar da her biri bir mezhebe tahsis edilen dört eyvanlı şema, Sultan Hasan Medresesi'nde (764/1363) her mezhebin eyvanların kolları arasındaki, kendi avluları olan bağımsız ünitelere yerleştirildiği düzende en olgun şekline bürünür. Âbidevi taşkapısı ve minareleriyle Orta Asya etkisini de barındıran yapı, mescid olarak kullanılan ana eyvanın önüne yerleştirilen türbeyle birlikte külliye haline gelmiştir.

Medrese mimarisinde diğer bir gelişim de Anadolu'da görülmektedir. Eyvan sayıları değişik olmakla birlikte revaklı, avlulu planda zenginleşen tasarımlarla karşılaşılır. Mescid, türbe gibi birimlerle ön cephelere katılan çeşme ve minare gibi unsurlar yanında zengin süsleme programları ile yapılar ilgi çekici olmuştur.

Anadolu medreseleri avlularının açık ve kapalı olmasına göre sınıflandırılır. Aydınlıklı bir kubbeyle örtülen kapalı avlulu model Isparta'daki Ertokuş (1224), Konya'daki Karatay ile (1251) İnce Minareli (1265) ve Kırşehir'deki Caca Bey (1273) medreselerinde sergilediği plan ve tasarım zenginliği ve sahip olduğu anıtsal niteliklerle Selçuklu döneminde gelişimini tamamlar. Germiyanogulları'na ait rasathâne olarak tasarlanan Kütahya'daki Vâcidiye (1314), Osmanlılar'a ait Bursa'daki Lala Şâhin Paşa (1339) ve Gümüşhacıköy yakınındaki Hacı Halil Paşa (1415) medreseleri bu tipin Selçuklu sonrası örnekleridir.

Açık avlulu olarak tanımlanan medreselerde ise plan ve cephe tasarımlarındaki gelişim önemlidir. Konya'daki Sırçalı Medrese (1242), Akşehir'deki Taşmedrese (1250) ve Sivas'taki Burûciye Medresesi'nde (1272) giderek simetrikleşen plan kurguları, XIII. yüzyılın son çeyreğinde

Konya Sırçalı Medrese'nin avlusundan bir görünüş

